

Tre eller stein? Bidrag til en kulturgeografisk analyse av forholdet mellom tre- og steinarkitekturen i Hordaland i middelalderen

Av Hans-Emil Lidén

Mens man i de sentrale deler av det transalpinske Europa gikk over til så og si utelukkende å bygge kirker av stein fra 1000-årene av, fortsatte man i randområdene i øst- og nord-Europa å bygge trekirker gjennom hele middelalderen. Dels dreiet det seg om tømrede kirker, dels om kirker i stavverkskonstruksjon som i Norge nådde et byggeteknisk og dekorativt høydepunkt.

Årsaken til at man fortsatte å bygge kirker av tre istedenfor steinkirker ligger åpenbart i økonomiske og sosiale forhold. Stein ble et langt dyrere byggemateriale enn tre fordi det forutsetter en profesjonell håndverkerstand på flere trinn i arbeidet; en stand som omfatter både steinbrytere, steinhuggere, murere, kalkbrennere og kalkslagere. Dessuten var transporten tung og vanskelig og følgelig kostbar. I det hele tatt forutsetter steinbyggeriet en tettere og mer utviklet samfunnsform enn trebyggeriet; et samfunn som kan livnære en gruppe som ikke selv produserer den mat de trenger og som kan organisere større foretagender. Det er derfor lett å spå at steinkirkene fortrinnsvis vil forekomme i mere tettbefolkete områder, hvor institusjoner som kongemakt, adel og kirke var fast etablert, mens trekirkene

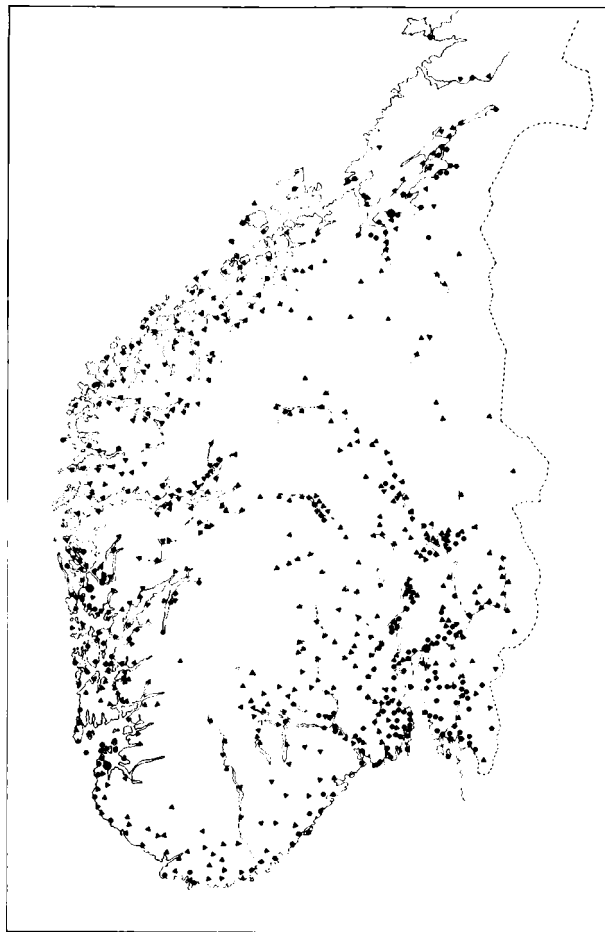

Fig. 1. Kart over Norge med registrerte middelalderske stein- og trekirker inntegnet. Steinkirkene er markert med fylte sirkler, trekirkene med fylte trekantler. Større sirkler betegner konsentrasjoner av steinkirker (i byer).

vil forekomme i mere grissgrendte strøk hvor relativt små samfunnsgrupper lever sammen i isolerte bygdelag. Det faktum at steinkirkene i Norge forekommer der hvor kirketettheten totalt sett er størst, bekrefter denne antakelsen. At de også fortrinnsvis ligger i områdene rundt byene eller bispesetene, peker i samme retning.

Kartet over totalforekomsten av kirker har flere interessante trekk (fig. 1). Det viser at i enkelte strøk (Østerdalen, Trysil, Solør, øvre deler av Gudbrandsdalen, hele Hallingdal, Numedal og øvre Telemark og Setesdal) har trekirkene vært enerådende. I de øvrige deler av landet har det vært *både* stein- og trekirker med overvekt på trekirkene, bortsett fra to områder, på hver side av Oslofjorden, hvor steinkirkene synes å ha vært i flertall (1). Ikke noe sted i landet fantes det *bare* steinkirker i middelalderen. Det spørsmålet som på denne bakgrunn blir interessant er da ikke *hvorfor* man bygger steinkirker, men hvorfor noen kirker bygges av stein, andre av tre, innen ett og samme område.

Det må her innskytes at jeg i dette innlegg stort sett må nøye meg med å stille spørsmålene – ikke besvare dem. Dette av to grunner. For det første har jeg begrenset taletid til rådighet, for det andre – og det er det viktigste – så tangerer jeg et nytt forskningsfelt – ihvertfall nytt i Norge. Bortsett fra ett menneske – Dagfinn Skre som har tatt sin magistergrad på en analyse av organiseringen av det middelalderske kirkebyggeri i Sør-Gudbrandsdalen – har meg bekjent ingen i Norge arbeidet med hva jeg vil kalle kulturgeografiske analyser av kirkebyggingen i middelalderen. Det er et fristende felt, og jeg håper at noen vil ta det opp, men det krever stor arbeidsinnsats i form av registrerings- og feltarbeid. Det jeg vil gjøre her, er å ta for meg en del av landet jeg kjenner forholdsvis godt – Hordaland fylke – og sammenlikne forholdene der med forholdene

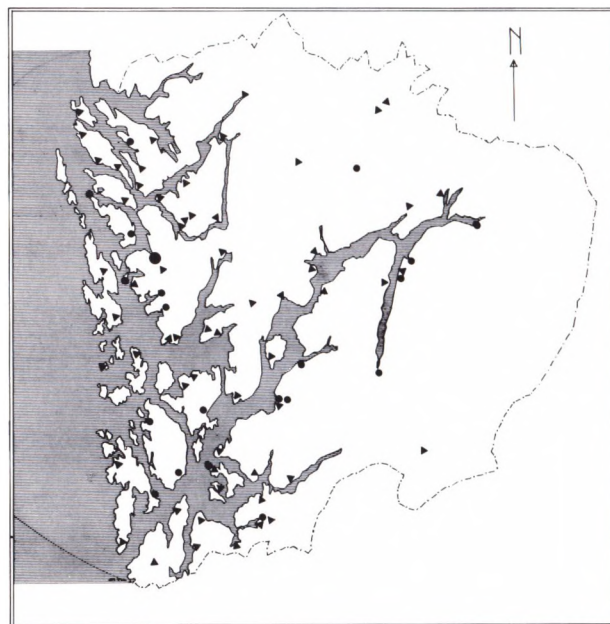

Fig. 2. Kart over Hordaland fylke med middelalderske stein- og trekirker inn-tegnet. Steinkirkene er markert med fylte sirkler mens trekirkene er markert med fylte trekantede. Stor sirkel = Bergen.

i andre steder i landet. Men før jeg gjør det, må jeg innskylte nok en bemerkning om kartet over totalforekomsten av middelalderkirker i landet. Det er en rekonstruksjon som bygger på Lorentz Dietrichsons kirkefortegnelse og hans bok om stavkirkene (1892), og kan egentlig ikke tidfestes. Er det et kart over kirketettheten slik den var før Svarteduauden rammet landet, eller gjendir det situasjonene ved middelalderens slutning? Det er ingen av delene. Å tegne et datert kart er umulig uten inngående kildestudier. Når man vet at det ble revet og bygget nye kirker gjennom hele middelalderen, så er det innlysende at det egentlig burde

vært tegnet minst 5 kart: ett som viser situasjonen omkring år 1100 da første generasjon av kirker ennå sto, ett fra tiden omkring 1200 da den andre store byggeperioden nærmet seg slutten, ett fra tiden omkr. 1350 hvor antakelig det maksimale antall middelalderkirker ville ha avtegnet seg, ett fra tiden etter innskrenkningene som fulgte Svartedauden, og endelig ett som viste situasjonen på den tid reformasjonen ble innført. Men like innlysende er det at slike kart for tiden ikke kan tegnes, simpelthen fordi vi vet for lite om hvilke kirker som fantes til enhver tid.

I Hordaland har det eksistert 62 trekirker og 20 steinkirker i middelalderen – altså omtrent tre ganger så mange trekirker som steinkirker (fig. 2). (I Bergen var forholdet omvendt: av de 30 (27 + 3 gjenoppbygde) kirkene som ble bygget der i løpet av middelalderen var i høyden bare 3 bygget av tre).

Et kart over situasjonen i Hordaland omkring år 1100 ville ha vist bare 1 steinbygning, nemlig *Kristkirken* (domkirken) i Bergen, og – foreløpig – bare 1 kjent trekirke, nemlig den i *Kinsarvik*, (samt en antatt trekirke på *Moster*).

Et kart over situasjonen omkr. år 1200 ville ha vist en konsentrasjon av steinkirker i Bergen samt en gruppe steinkirker i fylkets sørvestre del – Sunnhordland – hvor *Moster*, *Fitjar*, *Stødle*, *Onarheim* og *Halsnøy klosters* kirke var reist. Forøvrig ville det ha vært steinkirker på *Lyse kloster* og i *Kinsarvik*, og muligens også i *Fana* og på *Herdla*, en øy ute i havgapet NV for Bergen hvor det i 1100-årene sto en kirke som tilhørte Munkeliv kloster ved Bergen, samt ved *Årstad kongsgård* ved Bergen.

Alle de øvrige steinkirkene i Hordaland må være kommet til i perioden 1200-1350.

Av de 20 steinkirkene i fylket var 2 klosterkirker – begge bygget i 1100-årene, den ene senere utvidet. 2 – (*Fitjar* og *Årstad*) – var kongsgårdskirker. Også begge

disse var fra 1100-årene. 2 var kongelige kapeller (*Tysøy* og *Herdla*) begge antakelig bygget i forbindelse med at kapellordningen kom i stand i 1308. Et tredje kongelige kapell – *Fana kirke* – var en tidligere hospitalskirke. Som hospitalskirke ble den antakelig grunnlagt (av kongen?) i 1226, men det er en mulighet for at den eldste delen av kirken kan gå tilbake til tiden før 1200 (2). 4 kirker synes å være bygget som privatkirker selv om 3 av dem senere fikk sognekirkefunksjon: *Mel*, *Ænes*, *Onarheim* og *Stødle*. Alle disse kirkene kan knyttes til setegårder for stormannsslekter. To andre små kirker – *Lindås* og *Odda* – synes å være bygget som sognekirker, størrelsen til tross. Av disse seks kirkene var bare *Stødle* og *Onarheim* fra 1100-årene.

7 kirker må rubriseres som rene sognekirker. Det er *Stord*, *Kvinnherrad*, *Moster*, *Kinsarvik*, *Ullensvang*, *Eidfjord*, *Voss*. Bare to sognekirker – *Moster* og *Kinsarvik* – er fra 1100-årene.

Hvilke slutninger kan man trekke av dette materialet?

1. Over halvparten av steinkirkene synes å falle utenfor sognekirkesystemet. De er enten bygget av kongen eller andre høytstående personer som private kirker, eller i tilknytning til egne kirkelige institusjoner som klostre, hospitaler eller kongelige kapeller. Disse institusjonene er antakelig i de fleste tilfeller opprettet av kongemakten og økonomisk fundert av den (eks.: *Halsnøy kloster*). Et karakteristisk trekk ved denne typen kirker er at flere av dem er tidlige, dvs. bygget allerede i 1100-årene.

2. Steinkirkene innen sognekirkesystemet synes – med to unntak – å være sene, dvs. bygget i tiden etter 1250. De to unntakene er som nevnt *Moster* og *Kinsarvik*. Grunnen til dette kan være at sognekirkenes inntekter har vært så små at det har tatt lang tid å akkumulere tilstrekkelige midler til å bygge i stein. Men

hva var det som betinget at akkurat disse sognekirkene – av et samlet antall på ca. 65 – ble bygget av stein, og hvorfor ble to av dem bygget såpass mye tidligere enn de øvrige?

For om mulig kunne besvare disse spørsmålene, må vi se litt nærmere på utvilingen av den norske sognekirkeordningen.

Den tidligste norske sognekirkeordningen synes ifølge landskapslovene å være instituert allerede i kong Olav Haraldssons tid (1020-årene). Av Frostatings- og Gulatinsloven fremgår at det skal være en fylkeskirke (hovedkirke) i hvert fylke. Men lovene nevner også fjordungs- og åttungskirker. Lovtekstene kan tolkes i retning av at det primært skulle bygges en sognekirke i hvert fylke, men at man ved den videre utbygging av sognekirkenettet i første omgang fulgte en gammel rettslig/administrativ inndeling av fylket i fjerdedeler og åttendedeler før sognekirkenettet ble så tett at det ble bygget kirker i hver eneste bygd av noen størrelse. Fylkeskirkene var de eneste kirkene som hadde dåpsrett og gravrett. Alle menn i fylket var pliktig til å vedlikeholde dem.

Professor Jørn Sandnes har vist at fylkeskirkesystemet var særlig klart og systematisk utbygget i Trøndelag (3). I de 8 små trønderske fylkene (vistnok opprinnelig fjerdingen av to større fylker: Uttrøndelag og Inntrøndelag) er det regelmessig to kirker hvorav den ene er primær, den andre sekundær (åttungskirke?). Primærkirkene står alle på gårder som var krongods i middelalderen. For *Møre* kirkes vedkommende fremgår det av et brev fra 1279 (D.N. II, 18) at kirken tidligere hadde krav på halvparten av kirkeinntektene i øvre halvdel av hele Sparbyggjafylke. Derimot hadde hverken den eller de andre fylkeskirkene større, samlede eiendommer. Eiendommene besto av et varierende antall mindre gårdparter spredt utover i fylket.

Fig. 3. Moster kirke. Foto Ola Seter 1957.

Lovenes bestemmesler og de faktiske forhold som kan etterspores i Trøndelag, peker i retning av at fylkeskirkene ble reist av bøndene, men på kongelig initiativ. Kongen har tydeligvis ikke lagt fast eiendom til kirkene fra først av. Deres inntekter ble basert på gaver og avgifter fra alle menn i fylket for de kirkelige tjenester de mottok. Gavene begrenset seg da til mindre deler av gårder – aldri hele gårdskompleks som kongen antagelig ville ha skjenket kirken.

Dette har åpenbart vært tilstrekkelig til at man i løpet av ca. 100 år etter at de første fylkeskirkene ble reist kunne sette igang en storstilt ombygging fra tre til stein. I perioden 1150-1250 ble samtlige 18 kirker i fylkeskirkenettet reist i stein. Først primærkirkene, dernest sekundærkirkene. Mest intensivt var dette

byggeriet i Inntrøndelag. Uttrøndelag kom noe senere med. Disse 18 kirkene representerer i virkeligheten *alle* steinkirkene i Trøndelag på noen få unntak nær. (Husaby kirke i Skaun, 3 klosterkirker og et par sene kirker ute i kystområdet samt bykirkene i Trondheim.)

Vender vi nå tilbake til Hordaland, er forholdene langt mindre klare der. Den første kirken på *Moster* – helt sikkert en trekirke – skal ifølge sagatradisjonen være bygget av kong Olav Tryggvason før år 1000. Kongen skal også ha lagt gods til kirken. I landskapslovenes kristendomsbolker heter det at kong Olav (d. Hellige) og biskop Grimkjel »satte hele kristendomsordningen på *Mostertinget*.« Moster synes m.a.o. å ha spilt en sentral rolle i kristningsprosessen, og det er alminnelig antatt at kirken der har vært fylkeskirke for Hordafylket (4). På denne bakgrunn er det interessant at den eldste sognekirke av stein i hele fylket nettop er Moster kirke (fig. 3). Enten det nå skyldes kongelige bidrag eller akkumulerte inntekter fra hele fylket, har man der evnet å reise en steinkirke antakelig allerede i 1. halvdel av 1100-årene, til erstatning for den eldre trekirken som må ha stått der.

Den andre 1100-talls sognekirken av stein i Hordaland er *Kinsarvik*. Denne kirken synes å være noe yngre enn Mosterkirken og har beviselig erstattet en eldre trekirke (kfr. Fortidsminneforeningen årb. 1961). Den eldste kirken i Kinsarvik kan representere annet ledd (sekundærleddet) i den første kirkeutbygging i fylket: *fjordungskirkene*. Det er alminnelig antatt at de tre andre fjordungskirkene har stått på *Hamre* i Nordhordland, *Voss* og *Kvinnherrad* (Rosendal). På de to sistnevnte stedene ble det senere bygget steinkirker.

De fire nevnte kirkene hadde åpenbart en spesiell stilling blandt sognekirkene i fylket senere i middelalderen. Deres sogneprester ble betegnet som »hovedprester«, og de var på 1300-tallet kanniker ved domka-

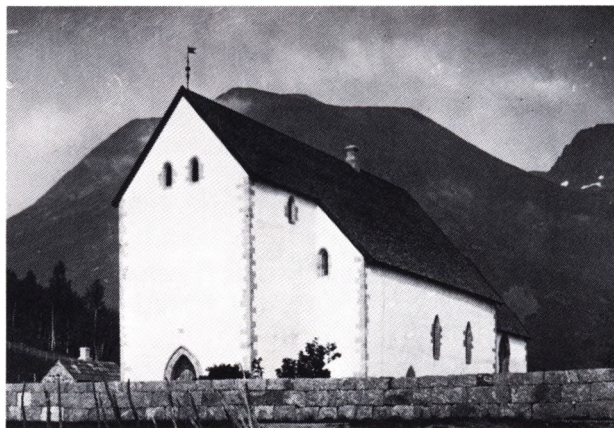

Fig. 4. Kvinnherrad kirke. Foto Røvde 1955.

pitlet i Bergen, mens tjenesten i kirkene ble skjøttet av *vicars* (leigeprester). I et brev fra 1329 (D.N.I, 206) som gjelder innbetaling av pavetienden i Bergen bispedømme, deles fylket inn i fire distrikter med de fire nevnte kirkene som de første i hver sitt distrikt. De skal også betale mest.

Steinkirkene på Voss og i Kvinnherrad ble bygget omtrent 100 år senere enn steinkirken i Kinsarvik. På Hamre ble det aldri reist noen steinkirke, og det er åpenbart på grunn av press fra kongen at bøndene på Voss ga seg i kast med å bygge i stein. Det fremgår helt klart av kongens brev (D.N.IV,2) at det var bøndene selv som hadde ansvaret for byggingen. Noe annerledes kan det ha vært i Kvinnherrad hvor kirken ble bygget i et stormannsmiljø (fig. 4). Gården *Skåla* hvor kirken lå, var lagmannsgård, dvs. krongods, muligens identisk med gården *Kvinnar* som var en av kongsgårdene til kong Harald Hårfagre. Tett ved lå *Mel* med eget gårdskapell av stein og ca. 2 km lenger ute gården *Seim*, et adelsete, også den med eget gårdskapell. Litt

lengre inne i fjorden lå storgården *Ænes* med egen kirke. Mel- og *Ænes*sættene hører med til toppskiktet i norsk adel på 1200-tallet, og de kan ha gitt så store økonomiske bidrag til reising av kirken at bygging i stein ble muligjort.

Sammenliknet med Trøndelag, virker det som om forholdene i Hordaland alt i alt var mere fattigslige. Særlig gjelder dette nordre del av fylket. Det tok lengre tid før man maktet å bygge steinkirker, og i enkelte tilfeller var det bare såvidt det gikk (Voss), eller det gikk slett ikke (Hamre). På denne bakgrunn kan det virke underlig at det på ett sted – Kinsarvik – kunne bygges en steinkirke såvidt tidlig. (2 trinn, ferdig ca. 1200). Antakelig ligger forklaringen på dette i at Kinsarvik etter alt å dømme var et viktig handelssted, en *kaupang* eller markeds plass, hvor folk fra fjord- og fjellområdene kunne møtes. Like ved kirken ligger et svartjordsområde som ennå ikke er undersøkt. Som kaupangskirke kan kirken ha hatt inntekter utenom de vanlige sognekirkeinntektene.

Kirkene på Voss, i Kinsarvik og Kvinnherrad tilhører en »stor kirketype«. De har alle skip som er i underkant av 20 m lange. Til sammenlikning er skipet i Moster kirke 12,7 m langt. Likheten mellom Voss og Kvinnherrad med sine romslige vestre tårnfotutbygg (?) er påfallende, mens Kinsarvik mangler et slikt utbygg (fig. 5). Det virker som om de to sene fjordungskirkene er bygget etter en felles mål.

De to andre kirkene i Sørfjorden, *Ullensvang* og *Odda*, var noe mindre og manglet tårnfot i vest. (*Ullensvang* utvidet, *Odda* revet). *Ullensvang* var kannikkirke i middelalderen, men det er tvilsomt om det er dette som har betinget størrelsen og valget av byggemateriale. Både det at den var kannikkirke og at den var byg-

get av stein, må helst sees som et uttrykk for at den var sognekirke for et distrikt hvor de økonomiske forhold var romslige. Det fremgår tydelig av et brev fra 1340 (D.N.XII,90) hvor en krets av velstående personer skjenker kirken gods til underhold av en leigeprest.

De øvrige sognekirkene av stein i fylket er av en mindre og enklere type. Både *Eidfjord* og *Stord* er bygget som enkle, ca. 20 m lange rektangulære kasser. Hvorvidt denne enkle kirketyper skal sees som et uttrykk for mere beskjedne økonomiske forhold eller er »motebetinget«, er et åpent spørsmål. Det kongelige kapellet på *Herdla* hadde samme form og størrelse.

Det som her er fremlagt må sees som en løs skisse, mere basert på formodninger enn på kjennsgjeringer. Skal man komme videre, må man – slik *Dagfinn Skre* har gjort det for *Gudbrandsdalens* vedkommende – analysere kirkenes inntekts- og eiendomsforhold, deres plassering i bygda etc. En landsomfattende analyse av slike forhold er et mangemannsforetagende. Selv å svare på et så grunnleggende spørsmål som hvor mange kirkesogn det egentlig fantes i Norge i middelalderen, ville kreve lang tid og stor arbeidsinnsats.

For *Hordalands* vedkommende vil neste skritt være å gjennomgå jordebøker og andre skriftlige kilder for å se om kirkenes eiendommer og inntekter kan røpe noe om deres stilling innen kirkehierarkiet. Forhåpentligvis kan dette gjøres i forbindelse med »Norges kirker« arbeide i *Hordaland* som vil starte opp i nærme ste fremtid.

Noter

1. Innen det nåværende Østfold fylke fantes det i middelalderen vel 50 kirker, hvorav 29 var bygget av stein. Et noenlunde tilsvarende forhold har det antakelig vært i *Vestfold*, men en pålitelig oppstilling av kirkene som har eksistert i dette fylket i middelalderen er ennå ikke foretatt. I et annet sentralt område av det østafjellske

Norge – det nåværende Akershus fylke – var det i middelalderen 62 kirker, hvorav 19 var steinkirker. Allerede her blir forholdstallet 2:1 i trekirkenes favør. (Kilde: Norges kirker, bindene om Østfold og Akershus).

2. Kirken er svært ombygget, men arkitekt Chr. Christies oppmålingstegninger av den fra før ombygningen i 1870 viser at bl.a. vestportalen var av en rent romansk type.
3. I et upublisert innlegg på et tverrfaglig møte på Vøyenvolden, Oslo 1969.
4. Som fylkeskirke ville Moster unektelig ha vært plassert svært lite

sentralt i fylket. Jacob T. Larsen har i Fana bygdebok, b. I Bergen 1980 s. 159 ff. foreslått at Fana kirke fra først av kan ha vært Hordalands fylkeskirke. Kirken ligger usentralt innen området som i høymiddelalderen må ha utgjort dens kirkesogn. Derimot ligger den like ved elven som dannet grenseskillet mellom Nordhordland og Sunnhordland – i virkeligheten temmelig like langt både fra fylkets ytterdeler i nord og syd og de indre delene av fylket. Hypotesen er svært interessant. Den kan bl.a. gi noe av forklaringen på hvorfor det eventuelt fantes en steinkirke her før hospitalsgrunnleggelsen i 1226.